

This document is an historical remnant. It belongs to the collection Skeptron Web Archive (included in Donald Broady's archive) that mirrors parts of the public Skeptron web site as it appeared on 31 December 2019, containing material from the research group Sociology of Education and Culture (SEC) and the research programme Digital Literature (DL). The contents and file names are unchanged while character and layout encoding of older pages has been updated for technical reasons. Most links are dead. A number of documents of negligible historical interest as well as the collaborators' personal pages are omitted.

The site's internet address was since Summer 1993 www.nada.kth.se/~broady/ and since 2006 www.skeptron.uu.se/broady/sec/.

Språkmästare och språklärare

Förändrade förutsättningar för undervisningen i moderna språk,
ca 1820-1880

Avhandlingsplan

Presenterad vid seminarium vid Institutionen för utbildning, kultur och medier
2010-02-10

Peter Bernhardsson
Doktorand i utbildningssociologi
Institutionen för utbildning, kultur och medier (EDU)
Uppsala universitet
Nationella forskarskolan i flerspråkighet, litteracitet och utbildning
E-post: peter.bernhardsson@edu.uu.se

Enligt den tyske lingvisten och språkdidaktikern Werner Hüllen kännetecknas (språk)didaktiken som disciplin av tron på framsteg och förbättring. Med den utgångspunkten avfärdas allt äldre närmast automatiskt som sämre och irrelevant. I sin argumentation för att studera språkundervisningens historia visar Hüllen tvärt om på likheter över tid och de historiska undersökningarnas relevans för nutida frågor.¹ Ett exempel är den kanske mest centrala motsättningen inom språkdidaktiken, den mellan en formalistisk eller en praktisk syn på undervisningens syfte och innehåll. I ett längre perspektiv framgår att de olika inriktningarna växlat under flera sekel.² Syftet med mitt avhandlingsprojekt är att studera utvecklingen av undervisningen i moderna språk under 1800-talet, den period då traditionell privat språkundervisning existerade parallellt med en ny offentlig språkundervisning inom läroverken. Denna institutionalisering brukar samtidigt beskrivas som en formalisering av undervisningen.³

Denna avhandlingsplan består av tre huvudsakliga delar. Först en översikt över tidigare, främst svensk forskning om språkundervisningens historia. Denna första del fungerar som

¹ Hüllen (2000).

² En översikt finns i Tornberg (1997), ss. 25-38.

³ Se t ex Larsson & Winberg (2006).

bakgrund till mitt egna projekt, vars syfte, avgränsningar m.m. beskrivs i den följande delen. Den tredje delen redovisar två mindre empiriska undersökningar som redan genomförts. Syftet med dessa är att exemplifiera material och iakttagelser och visa på några preliminära resultat.

Tidigare forskning

Den svenska undervisningen i moderna språk under 1800-talet har beskrivits i ett antal översiktsverk. I flera fall handlar det om historiska beskrivningar som fungerar som bakgrundsavsnitt i statliga utredningar och liknande.⁴ Beskrivningarna gäller framförallt läroplanernas utveckling under perioden, jämförelser mellan antalet lektionstimmar för olika ämnen och sammanfattningar av debatterna kring språkämnen. Den historia som skrivs gäller framförallt den offentliga undervisningen. Några verk beskriver istället undervisningens förändring, den metodologiska utvecklingen.⁵

Förutom sådana översiktsverk för all språkundervisning har de tre viktigaste moderna språken behandlats i monografiform i olika avhandlingar. Franskundervisningens historia i Sverige före 1807 var ämnet för Elisabet Hammars doktorsavhandling 1980. Året efter publicerades en svenskspråkig bearbetning som kompletterats genom att undervisningen här satts i ett socialt sammanhang.⁶ De frågor som tillkommit rör t ex elevernas kön och klass samt lärarnas bakgrund och kompetens. Eftersom undersökningen avgränsas av franskans inträde som skolämne 1807 är ämnet den privata franskundervisningen. Trots svårigheten att studera den privata undervisningen bygger undersökningen på ett stort empiriskt material. Hammar konstaterar att formerna för språkstudier var mycket växlande. Det var t ex inte ovanligt med självstudier eller att skolorna i vissa fall, trots att ämnet saknades i skolordningen, bedrev någon sorts inofficiell undervisning i franska. Däremellan fanns den privata språkundervisningen i ett spektrum från privata skolor till enskild undervisning i hemmet (privatissime). Att den privata undervisningen var en mycket heterogen verksamhet framgår också av gruppen privata språklärare eller språkmästare. De exempel Hammar hittat visar stora skillnader i bakgrund, status och kunskaper mellan olika lärare. Hammar visar också hur elevernas kön eller sociala position kunde påverka undervisningens form och innehåll.

⁴ Exempel på sådana översikter är Staaf (1922) och Malmberg (1986). Se även Grunewald (1969).

⁵ Se t ex Fevrell (1909) eller Bratt (1977b).

⁶ Hammar (1981).

Projektet ”Den svenska engelskundervisningens historia” drevs av Ingar Bratt och resulterade i flera volymer, varav den ena är hennes doktorsavhandling.⁷ Med sin bakgrund som litteraturvetare låter Bratt läromedlen och deras författare ta stor plats i framställningen och dessutom finns en särskild rapport om dessa läromedel. I den första delen, fram till 1850, finns liksom i Hammars undersökning om franskan en beskrivning av den heterogena privata språkundervisningen och en ingående framställning av den pedagogiska debatten kring engelskan (och övriga moderna språk) fram till halvsekelskiftet. I den andra delen, om utvecklingen 1850-1905, är fokus på den offentliga, institutionaliserade undervisningen nästan totalt och den privata undervisningen bara omnämnd med korta nedslag. Att det är skolundervisningen i engelska som står i centrum styr inte bara Bratts periodisering utifrån läroplaner. I vissa stycken framstår det ökade utrymmet för engelska i skolan också som en självklar följd av den tidigare historien, som ett mål för tidigare förändring. Så beskrivs t ex perioden före 1850 som den institutionaliserade engelskundervisningens förhistoria.

Att historikernas intresse styrs av nutida förhållanden förklarar kanske att den sena engelskan undersökts mer ingående medan den historiskt viktigare tyskan rönt mindre intresse. För tyskundervisningen finns inga doktorsavhandlingar, men väl en licentiatavhandling i tyska från 1960: *Tyskundervisningen i Sverige. Historisk studie med särskild hänsyn till metodiska synpunkter på undervisningen i främmande språk*.⁸ Troligen har Henrikssons avhandling fungerat som förebild till både Bratts och Hammars avhandlingar och det finns stora likheter mellan de tre undersökningarna. Det märks bland annat i Henrikssons grundliga empiri, där flera materialtyper senare återkommer hos Bratt. Henriksson ägnar relativt lite uppmärksamhet åt undervisningen före införandet i offentliga skolor, men är desto noggrannare i redovisningen av officiella dokument och lektionstimmar under 1800-talet. Som framgår av titeln tas särskild hänsyn till undervisningsmetodernas förändring. Särskilt reformrörelsen från 1880-talet för en mer praktisk och direkt metod behandlas.

Försöker man sig på en grov sammanfattning av de nämnda arbetena har de djupaste undersökningarna rört enskilda språk snarare än språkundervisningen i sin helhet. Sammantaget ges en detaljerad bild av hur ämnet utformas genom debatt, läroplaner, kurslitteratur m m, medan frågan om hur det utformade sedan fungerade och framförallt användes är mer osynlig. Trots skiftande fokus delar också undersökningarna en egenskap,

⁷ Bratt (1977a), Bratt (1984).

⁸ Henriksson (1960).

fokus på den offentliga undervisningen. Det framgår t ex av att ett verk som behandlar *privat* franskundervisning slutar 1807 då ämnet införs i den *offentliga* skolan.

Lämnar man verk som uttryckligen behandlar språkundervisningen förekommer relevant forskning även där huvudsakligen andra teman avhandlas. Här finner man ibland perspektiv på språkundervisningen som inte framkommit i litteraturen ovan. Så kan t ex franskans roll i adelsflickornas utbildning tolkas i termer av grupptillhörighet och kvinnlighet.⁹ I studier av handelsundervisningens historia framträder också språkundervisningen som ett viktigt inslag för en särskild samhällsgrupp med specifika syften.¹⁰ Den privata undervisningen efter språkens införande i skolorna, vilken ägnats ganska liten uppmärksamhet i de ovannämnda undersökningarna, berörs istället av Magnus von Platens påbörjade med aldrig avslutade historik över svensk privat undervisning.¹¹ von Platens undersökningar bekräftar också bilden av språkundervisningen som en mycket heterogen företeelse.

Även om mitt avhandlingsarbete främst berör de offentliga trivialskolorna och gymnasiet bör man ändå nämna några verk om universitetens språkundervisning under samma period. En anledning är att titeln ”språkmästare” i litteraturen oftast använts om just universitetens språkundervisning.¹² På grund av undervisningens begränsade omfattning är beskrivningar om universitetens språkundervisning i stor utsträckning personhistoriska. Senare arbeten om moderna språk på universiteten är exempelvis *Modern Language Studies in Finland 1828-1918* om Helsingfors universitet på 1800-talet¹³ och Carl Frängsmyrs pågående arbete om Uppsala universitet under samma period.¹⁴

I engelskspråkig forskning tycks språkundervisningens historia inte tilldra sig något större intresse. Istället finns här mycket att hämta om den privata undervisningens generella villkor och funktion under 1800-talet.¹⁵ En lärdom från sådana verk är att den privata undervisningen inte bara är ett förstadium till den offentliga, institutionaliserade undervisningen, en bild som ofta framträder i de svenska undersökningarna. Här framhålls istället hur privat och offentligt kan fylla olika funktioner vid sidan av varandra, t ex för specialisering för vissa yrken eller som ett sätt att upprätthålla sociala eller religiösa grupperingar. För just språkundervisningens

⁹ Parland-von Essen (2005).

¹⁰ Kaleen (1958), Gunnarsson (1988).

¹¹ von Platen (1981).

¹² Se t ex Mustelin (1948) och Bratt (1974)

¹³ Aalto (1987).

¹⁴ Frängsmyr (2007).

¹⁵ Se t ex Aldrich (2004), G. R. Grigg (2005).

historia verkar istället de tyskspråkiga länderna särskilt aktiva, både vad gäller främmandespråksundervisning på tyskt område som tyskans ställning utomlands. Under de senaste decennierna har en rad verk publicerats från olika universitet. Här finns inte utrymme att behandla alla, men professorerna Konrad Schröder, Helmut Glück och Werner Hüllen verkar tillhöra de mest aktiva på området. Av språkskäl är det svårt att inventera andra språkområden än dessa. Det gäller t ex alla de franskspråkiga texter som skrivits av Béatrice Cabau-Lampa om just svensk språkundervisning. Sedan sin avhandling om svensk språkundervisning har hon publicerat en rad artiklar där de moderna språkens roll i den svenska skolan, historiskt och i nutid, beskrivits.¹⁶ Hennes fokus tycks främst röra de organisatoriska och politiska sidorna av språkundervisningen. Det kommer naturligtvis bli nödvändigt att läsa dessa verk närmare, men redan utifrån referenslistorna framgår att texterna, åtminstone för de historiska delarna, grundar sig på ovan nämnda verk och knappast tillför någon egen empiri.

Möjligen är det internationella intresset för språkundervisningens historia en illustration till antagandet att det historiska intresset styrs av nutida förhållanden. Engelskan, med relativt litet behov eller intresse för främmande språk intresserar sig inte heller för undervisningens historia. I Tyskland å andra sidan, där undervisning i främmande språk är ett mer aktuellt tema intresserar sig forskningen även för motsvarande förhållanden i förfluten tid. Möjligen kan även en känsla av att det egna språket är hotat bidra till ett sådant intresse.

Syfte

I sin undersökning av engelskundervisningen hävdar Ingar Bratt att hon gör en *utbildningshistorisk* snarare än *undervisningshistorisk* studie (det senare skulle innebära en begränsning till metodisk eller didaktisk förändring).¹⁷ På ett annat ställe skriver Bratt om *skolämnets* historia och troligen är det en lämpligare beteckning än *utbildningshistorisk*. Jag menar att en utbildningshistorisk studie av de moderna språken bör omfatta såväl skolämnet som övriga (privata) former för undervisning och studier. En sådan utbildningshistorisk studie vill jag göra. Mitt syfte är att studera undervisningen i moderna språk och hur den utvecklades efter införandet som skolämne, såväl inom som utanför den offentliga skolan. Mitt syfte kan konkretiseras i frågor som: Hur utvecklades den offentliga undervisningen under perioden och

¹⁶ Cabau-Lampa (1998). Exempel på senare artiklar är Cabau-Lampa (2004).

¹⁷ Bratt (1984), ss. 11ff.

hur kan förändringen förklaras? Hur utvecklades den privata och hur kan det förklaras? Kan man se förändringarna som ett sätt att inta olika positioner eller funktioner i förhållande till andra former av utbildning? Finns det samband mellan sådana positioner och förändringar i elevgrupp och lärarkår?

Mitt projekt skiljer sig från tidigare svensk forskning om språkundervisningen framförallt genom att inkludera den privata undervisningen tydligare även under 1800-talet. Även genom att behandla de olika språken gemensamt skiljer jag mig från monografierna som ofta påpekat att stora likheter visserligen fanns, men ändå beskrivit isolerade språk. Jag vill också försöka undvika att skriva en historia om antalet lektionstimmar eller upplagor av olika läroböcker, vilket tidigare forskning sammantaget ger en god bild av. Jag vill inte heller göra en studie där metodikhistorien i sig ställs i centrum. Istället för en sådan organisations- eller idéhistorisk undersökning är ambitionen att sätta språkundervisningen i ett vidare socialt och utbildningshistoriskt sammanhang.

En grundtanke i mitt arbete är att studera den offentliga och privata undervisningen i ett rum av språkutbildning. Jag använder här begreppet rum för att fånga olika former av språkutbildning som existerade parallellt i det geografiska rummet Stockholm (Valet av just Stockholm återkommer jag till nedan). Det finns troligen relationer av olika slag mellan olika typer av språkundervisning och jag menar att jämförelsen mellan olika typer är nödvändig för att förstå den ena eller andra. Bilden av ett rum tillåter också andra metaforer, som att olika utbildningar förhåller sig (rumsligt) till varandra, olika agenter eller aktörer (lärare) träder in eller lämnar rummet o.s.v. Genom en övergripande syn på språkundervisningen finns också möjligheter att resonera kring elevers/gruppers strategier kring olika typer av språkundervisning. Att t ex inte bara se konsumenterna som självklara objekt i ett klassrum underlättar kanske för att se andra motiv till studierna. Det finns en annars en tendens i studier av institutionernas språkundervisning att se ett direkt samband mellan praktisk nytta i ett framtida yrkesliv och elevernas språkstudier, något som möjligen beror på ett övertagande av en samtida retorik. Andra motiv för språkstudier skulle kunna vara betingade av social ställning eller som ett sätt att nå högre studier, alltså ett mindre direkt samband mellan utbildning och framtida utkomst.

Som redan framgått är uppdelningen mellan privat och offentlig den primära dimensionen i min undersökning. Delvis är detta ett aktivt val som motiveras av att den offentliga undervisningen var en nyhet som, åtminstone potentiellt, innebar något annat än den

traditionella privata. Visserligen skulle man istället kunna utgå från andra motsättningar för att strukturera språkundervisningen. T ex skulle man kunna ställa enskild undervisning (privatissime) mot undervisning i grupp eller praktiskt inriktad undervisning mot en formal undervisning. Som Elisabeth Hammar påpekat är det dock svårt att fastställa formerna för den privata undervisningen eller slå fast någon gräns mellan tillfälliga lärare och privata skolor.¹⁸ Mot den bakgrunden är inriktningen privat-offentlig snarare ett tvunget än ett fritt val. Undervisningens former eller innehåll blir därmed egenskaper hos den privata-offentliga undervisningen.

Modell och metod

Under 1960- och tidigt 1970-tal studerade den engelske sociologen David Layton naturkunskapens historia och utveckling som skolämne i Storbritannien sedan mitten av 1800-talet.¹⁹ Förutom texter av mer läroplanshistorisk karaktär utvecklade Layton en modell för hur nya skolämnens utveckling kunde beskrivas och förklaras.²⁰ Enligt denna modell genomgår skolämnet en utveckling i tre etapper. Den första kännetecknas av praktisk nytta. Det är den praktiska nyttan som motiverat att skolämnet införts och den praktiska nyttan utgör elevernas motiv och påverkar innehållet. På detta första stadium saknas formellt utbildade ämneslärare och lärarna kan snarast beskrivas som ”entusiastiska pionjärer”. I nästa stadium förändras förhållandena framförallt genom påverkan från en framväxande akademisk disciplin. Från denna kan formellt utbildade lärare rekryteras och den praktiska nyttan utmanas nu som ledstjärna för innehållet av disciplinens ”interna logik”. Detta tolereras av eleverna eftersom deras praktiska nyttomotiv samtidigt kompletteras av ett akademiskt incitament: studier och betyg ger, oavsett praktisk nytta, tillgång till akademien. Det tredje och avslutande stadiet kan beskrivas som etablerandet av ämnestraditioner. Dessa utformas utanför undervisningen av disciplinens specialister (forskare) och förmedlas till eleverna av en professionaliserad lärarkår. Elevers praktiska nytta har ersatts av tanken att introduceras i disciplinen. Laytons modell har senare använts av andra forskare, t ex pedagogen Ivor Goodson som tillämpat och

¹⁸ Hammar (1981), s. 68. Liknande kategoriproblem återkommer i studier av handelsundervisningen.

¹⁹ Layton (1973).

²⁰ Layton (1972).

diskuterat den utifrån ämnet miljökunskap.²¹ Den har även omnämnts i en studie av språkundervisningen i Zürich under tidigt 1800-tal.²²

Jag tror att Laytons modell kan komma att fungera som ett stöd i min undersökning av de offentliga skolornas språkundervisning. Resonemanget kring elevernas motiv för studierna och undervisningens innehåll speglar väl den klassiska motsättningen mellan praktisk och formell språkundervisning. Laytons modell öppnar för att se den ämnesinterna formaliseringen som en (ämnesextern) professionalisering (av lärarna) eller systematisering (av utbildningen). Det blir alltså möjligt att knyta förändringen av undervisningen till mer övergripande utvecklingslinjer. Att Layton identifierar utvecklingen av en professionell lärarkår som central för ämnets undervisning ger också möjligheter att jämföra den offentliga och den privata undervisningen, något som jag återkommer till nedan. Det finns samtidigt problem med modellen, som kräver att den anpassas eller utvecklas för mitt studieobjekt. Det gäller t ex hur man ska se på den praktiska, oprofessionella undervisning som skedde utanför institutionen och som bör inkluderas antingen som förstadium eller som samtida referenspunkt. Det gäller också hur modellens vertikala påverkan (från akademisk disciplin på undervisningen) skulle kunna kompletteras med en horisontell (från andra skolämnen), vilket är en klassisk förklaring för den formaliserade språkundervisningen (arvet från latinundervisningen). Man kan även diskutera utrymmet för andra aktörer, som t ex skolan som institution eller familjen, snarare än eleven, som undervisningens ”konsument”.

Som jag redan nämnt är den privata undervisningen under 1800-talet relativt outforskad och ett område där jag hoppas bidra med något nytt. Att den ägnats så lite uppmärksamhet hänger rimligen samman med svårigheten att överhuvudtaget finna material om dessa lärare och deras verksamhet i någon större, mer systematisk utsträckning. I en liten empirisk undersökning nedan återkommer jag till en möjlig lösning på detta problem. Ett försvårande faktum är att den privata undervisningen inte producerat och efterlämnat organisationsförslag, läroplaner, ekonomiska handlingar, litteraturlistor eller byggnader på samma sätt som den offentliga. Den privata undervisningen verkar kännetecknas av en låg grad av institutionalisering och i de fall man kan tala om ”skolor” snarare än ”lärare” är det, som Elisabet Hammar påpekat, svårt att fastställa i efterhand. Detta faktum, att den privata undervisningen snarare utgörs av en grupp individer som undervisar än en stabil institution, tänkte jag utnyttja i min undersökning. Som utgångspunkt för studien av den privata

²¹ Goodson (1993).

²² Gut-Sembill (2005).

undervisningen tänker jag mig en prosopografisk eller kollektivbiografisk studie av de verksamma privata språkmästarna eller språklärarna. Prosopografins huvudidé kan uttryckas som att beskriva en institution eller ett fält genom att studera och kollektivt biografiera personerna inom det.²³ Kanske kan man i detta fall säga att en förändrad privat språkundervisning uttrycks genom en förändring av den grupp som faller inom kategorin privat språklärare. Den privata undervisningen kan knappast beskrivas som en institution eller ett fält, utan den prosopografiska undersökningen avser istället rummet av språkutbildningar.

Att studera de privata språklärarnas biografi motiveras inte enbart av formerna för den privata undervisningen. Att även den offentliga undervisningens utveckling, enligt Laytons modell, bör studeras som en förändring av lärarkåren stärker argumentet för en prosopografisk undersökning. Genom att framställa två grupper av lärare, privata och offentliga, finns möjligheten att jämföra och analysera och dra slutsatser om hur de olika verksamheterna förhåller sig till varandra. Här finns också skäl att nämna ett tyskt arbete om språkundervisning, *Biographisches und bibliographisches Lexikon der Fremdsprachenlehrer des deutschsprachigen Raumes* som bygger på en prosopografisk ansats.²⁴ I sex band har engelskdidaktikern Konrad Schröder samlat biografisk och bibliografisk information om knappt 4000 språklärare på tyskspråkigt område och deras verksamhet fram till sekelskiftet 1800. Genom olika register kan lärarna ordnas kronologiskt eller geografiskt, men någon slutgiltig prosopografisk syntes och analys av språkundervisningen i sig finns inte i lexikonet. Det fungerar dock som en viktig resurs i den fortfarande relativt aktiva tyska forskningen om språkundervisningens historia.

Avgränsningar

Ett intryck av tidigare svensk forskning om språkundervisning är att de empiriska referenserna har en stor geografisk spridning som gör det svårt att värdera om resultatet visar geografiska skillnader eller förändring över tid. Spridningen är troligen nödvändig med tanke på svårigheten att överhuvudtaget finna material om 1700-talets undervisning, särskilt den privata. Eftersom materialsituationen tycks vara betydligt bättre för 1800-talet är det troligen både möjligt och nödvändigt att upprätthålla någon form av *geografisk avgränsning* för undersökningen. Av flera anledningar verkar det motiverat att studera språkundervisningen i

²³ Jfr Broady (2002), Larsson (2005), ss. 54f.

²⁴ Schröder (1987-1999).

Stockholm. Framförallt är staden tillräckligt stor för att rymma en mängd olika former av språkundervisning i det jag vill kalla ett rum av språkutbildning. Även administrativa förhållanden talar för Stockholm. Genom inrättandet av Kungl. Direktionen för Stockholms stads undervisningsverk 1819 samlades arbetet med skolorna i en institution som knappast sysslade med något annat. I andra städer sköttes utbildningsfrågor fortfarande av domkapitel och andra intressenter, och material om skolorna är spritt och blandat med material om andra frågor. Genom Stockholms Stadsarkivs digitaliseringsarbete finns slutligen unika möjligheter att identifiera och följa enskilda personer prosopografiskt eller kollektivbiografiskt, som jag beskrivit ovan och som ska exemplifieras i det sista avsnittet av denna plan.

En geografisk avgränsning kräver ändå en diskussion om hur representativt Stockholm är för språkundervisningen i andra delar av landet eller vilka särdrag som fanns i huvudstaden. Redan i den tidigare forskningen om de moderna språken har det framgått att det fanns skillnader mellan olika landsdelar, t ex att engelskan tidigare hade ett starkare fäste i Västsverige och, från slutet av 1800-talet, längs norrlandskusten.²⁵ Sådana skillnader anas också i de mindre studier jag redan genomfört. En person som saknade formella meriter verkar t ex ha haft större problem i Stockholm än i en landsortsstad. Få, om någon, av de privata lärarna i Stockholm tog steget in i stadens offentliga skolor, men några återfinns senare som lärare eller åtminstone sökande till lärartjänster i landsortsstäder. Kanske kunde Stockholms skoldirektion utnyttja en starkare position för att omsätta sin linje om formell meritering etc.?

Skoldirektionens verksamhet ger även en utgångspunkt för vad jag studerar som offentliga skolor, d v s trivialskolor och gymnasier (med växlande benämningar under perioden). Under dessa fanns barnskolor där språken knappast förekom. Över dessa fanns universitetet som jag inte heller avser att studera. Den här avgränsningen uppåt universitetet framstår dock redan nu som alltmer ohållbar. Problemet fångas ganska väl i Laytons modell där den akademiska disciplinens framväxt påverkar lärarnas formella utbildning, elevernas motivation och undervisningens struktur. Andra former av skolor som på något sätt kan komma att bli aktuella, åtminstone som jämförelseobjekt, är specialiserade skolor som t ex Karlberg eller Schartaus handelsinstitut.

²⁵ Bratt (1984), ss. 83-86, 108, 117. Hammar (1981), ss. 81-83, menar att franskan tidigare hade en starkare ställning i Stockholm än i övriga riket.

Tidsmässigt begränsas undersökningen till 1800-talet. Skälet som nämnts tidigare är att moderna språk stegvis infördes i offentliga skolor under detta sekel. Som en närmare precisering utgår jag från startåret 1820 och slutåret 1880, men båda gränserna är ungefärliga. Den senare gränsen sammanfaller nästan med 1878 års läroplan och grundandet 1886 av *Quousque Tandem*, en reformrörelse för mer praktisk och kommunikativ språkundervisning som studerats tidigare. Den tidigare gränsen 1820 markerar också den en läroplan som stärkte språkens ställning, även om de funnits med redan i 1807 års skolordning. Att välja 1820 och inte 1807 är också en materialfråga. För de offentliga skolorna finns ett viktigt material i skoldirektionen som började sin verksamhet just 1820. För att identifiera och studera de privata språklärarna verkar ett mycket givande material vara de självdeklarationer som Stockholms stadsarkiv registrerat och digitaliserat just från år 1820. Åren 1820 och 1880 markerar alltså inte den offentliga undervisningens början och den privata slut, men sådana absoluta gränser finns troligen inte.

Ytterligare en gränsdragning som möjligen kan diskuteras är objekten *moderna främmande språk*. I de viktigaste tidigare studierna (Hammar, Bratt och Henriksson) har språken behandlats var för sig samtidigt som författarna författarna på flera ställen kommenterar likheter mellan de olika språken/skolämnena. Likheterna framgår även genom referenser mellan de olika verken. Jag kommer att behandla moderna språk som en enhet, även om vissa skillnader som t ex franskans betydelse för flickornas undervisning kan behöva lyftas fram. Med moderna språk avses för den offentliga skolans del tyska, franska och engelska medan den privata undervisningen är bredare. Enligt tidningsannonser förekom privat undervisning i bl a italienska, spanska, portugisiska och ryska. Att begränsa sig till ett språk är naturligtvis nödvändigt om man vill skriva skolämnets historia, men det är inte mitt syfte. Eftersom jag snarare är intresserad av utbildningens historia verkar det berättigat att behandla en grupp av ämnen, eftersom de tillsammans står för det nya och utmanande inom skolan. En studie och analys på aktörsnivå (lärargruppen) kan heller knappast göra skillnad mellan ämnen, eftersom undervisningen i de olika språken ofta förenades i samma lärartjänst eller, för den privata undervisningen, hos samma lärare. Ett ämne som skulle kunna räknas till de moderna språken är också modersmålet. Liksom tyskan, franskan och engelskan blir det ett viktigt ämne under 1800-talet, det utmanar skolans klassiska innehåll och präglas av liknande motsättningar kring undervisningens syfte och innehåll. Det finns ändå flera anledningar till att jag, så långt som möjligt, vill hålla modersmålet utanför undersökningen. Det rör sig t ex i regel om andra lärare än för de övriga språken. Det finns heller ingen traditionell privat svenskundervisning

som övertagits av de offentliga skolorna. Dessutom tycks svenskämnets historia redan studerats i större omfattning än de moderna språkens.

Disposition

Att gå in på avhandlingens disposition på rubriknivå känns ganska meningslöst i denna fas. Helt säkert kommer det att ändras under arbetets gång. Några olika alternativ för upplägget kan ändå nämnas, eftersom det påverkar arbetet riktning och syfte. Rimligen kommer avhandlingen inledas med ett kapitel för att förklara undersökningens syfte och genomförande. I varsitt empiriskt kapitel ska sedan den privata respektive offentliga undervisningens aktörer och utveckling beskrivas. Genom att beskriva och förklara de två grupperna, privata och offentliga språkmästare/språklärare, har man fixerat två poler inom språkundervisningen. Dessa företräder rimligen olika förhållanden vad gäller lärarkårens sammansättning, utbildning och meritering samt undervisningens syfte och innehåll. Att stanna där framstår dock som otillfredsställande och det är både önskvärt och möjligt att bredda eller fördjupa arbetet i ett ytterligare empiriskt kapitel. Här finns en rad möjliga vägar att välja. Olika varianter ger olika inriktning, öppnar för olika teoretiska grepp och har sina skilda för- och nackdelar.

En modell för ett tredje empiriskt kapitel tar fasta på att språkmästarna och språklärarna i de två föregående prosopografiska kapitlen är just poler på en skala eller inom ett rum. Uppgiften blir här att bredda beskrivningen genom att fånga det som fanns mellan de två polerna. Vissa skolor ligger troligen nära polerna. Hillska skolan i Barnängen företrädde troligen en mer praktisk linje med slående hög andel invandrade modersmålstalare som språklärare. Nya Elementar verkar rekryterat språklärare inom samma grupp som Stockholms gymnasium, akademiskt utbildade svenskar. Andra skolor har mer flytande positioner på skalan. Hur ser det ut i flickskolor? Borgarskolan? Kraftska skolan? Syftet med en sådan inriktning skulle närmast vara att visa på mångfalden i språkundervisningen för att nyansera den överdrivet tydliga tudelning som görs i de föregående kapitlen.

En alternativ modell för ett tredje kapitel kunde vara att ta fasta på att en praktisk eller formell undervisning, och indirekt olika lärartyper, kunde vara meningsfull eller värdefull för olika grupper. Man skulle här kunna använda begrepp som kapital. I denna variant skulle alltså undervisningens konsumenter, eleverna och deras strategier, stå i centrum. Möjligen skulle

man kunna utgå från att dessa opererade i det utbildningsrum som, åtminstone grovt, behandlats i de tidigare kapitlen. Att göra någon grundligare prosopografisk undersökning även av eleverna, motsvarande lärarnas, är omöjligt. Det finns helt enkelt inget material för någon större systematisk studie, särskilt inte för den privata undervisningens elever, utan undersökningen skulle i stor utsträckning baseras på åsikter om en ideal undervisning och dyl. Hittills har jag bara funnit en grupp, de inskrivna studenterna i Uppsala, där man kan kartlägga den tidigare utbildningen någotsånär heltäckande. Intressant nog tycks det bland dem inte varit ovanligt att just moderna språk var ett ämne som kompletterades genom privat undervisning sedan gymnasiet var avklarat. Trots svårigheterna kan det finnas poänger med att visa utbudet av språkundervisning ur ett annat perspektiv. Grupper som kan tas upp är t ex flickornas undervisning, som annars helt faller utanför de offentliga lärarnas verksamhet och som verkar haft en helt annan utveckling under perioden. Även grupper ur medelklassen, köpmän, hantverkare eller tjänstemän, vore intressant att undersöka eftersom tidigare undersökningar om konsumtion av undervisning främst handlat om de översta skikten.

Den tredje, och kanske intressantaste varianten, handlar om utbildningens utveckling under perioden. Det här innebär att blicken lyfts från det enskilda ämnet moderna språk till att gälla utbildning i stort. Om det är möjligt skulle man här kunna, utifrån de tidigare empiriska undersökningarna, analysera utvecklingen av ett utbildningssystem under 1800-talet. Det kan då handla om läroverkets utveckling, förhållandet till akademien, den privata undervisningens roll i utbildningen och dess utveckling m.m. Möjligen är detta ett för omfattande mål och vanskligt att basera på undersökningen av ett ämne. Samtidigt skulle det göra undersökningen av det enskilda ämnet mer relevant om den kunde bidra till bilden av mer övergripande förändringar.

Empiriska exempel

Efter den inledande översikten över tidigare forskning om språkundervisningen och beskrivningen av den undersökning jag själv tänkt att genomföra ska jag här presentera några empiriska exempel. Det handlar dels om en inledande undersökning av de privata språkmästarna/språklärarna i Stockholm under perioden 1820-1880, dels några mindre iakttagelser om läroverkslärare under samma tid. Avsnittet om de privata lärarna, vilket är det största avsnittet, utgår från det som nämnts ovan, nämligen att utforskandet av den privata språkundervisningen begränsats av svårigheten att överhuvudtaget identifiera de privata

lärarna i någon systematisk utsträckning. Undersökningen, som kanske kan ses som en pilotundersökning, behandlar en materialtyp som tycks erbjuda en möjlighet att identifiera och prosopografiskt studera den privata språkundervisningen och dess utveckling under 1800-talet. Det är materialet och de teman som finns i materialet som står i centrum. Att behandla just dessa teman kan även kopplas till synen på standardiserade variabler som grundläggande för prosopografien, vilket framförts av t ex Donald Broady.²⁶ Om en prosopografisk studie bör innehålla samma information för samtliga individer, framstår det som motiverat att undersöka vilken information som finns i ett standardiserat material.

Det följande avsnittet om de offentliga lärarna består endast av några kortare exempel på material som kan vara intressant för min undersökning. För de privata lärarna finns knappast samma problem att identifiera eller samla in biografiska uppgifter som för de offentliga lärarna. Den röda tråden i avsnittet om de offentliga lärarna blir istället förhållandet till den formella utbildningen, främst universitetens språkundervisning.

De privata språkmästarna i Stockholm

Materialet, Stockholms mantalsuppgifter

Mantalsuppgifterna var en typ av självdeklaration som varje hushållsföreståndare var skyldig att lämna in årligen. Uppgiften innehöll information om hushållets medlemmar och med hjälp av denna upprättades mantalslängden, en förteckning över alla invånare som skulle betala mantalspenningar, en särskild skatt. Skatten betalades per person och uppgifterna innehåller därför (i regel) ingen information om inkomst eller förmögenhet.²⁷ Stockholms mantalsuppgifter har tidigare använts som utgångspunkt för Ragnar Grips prosopografiska studie av grafiska arbetare i Stockholm, där kohorten definieras genom 1880-års uppgifter.²⁸

Stockholms stadsarkiv har sedan en längre tid arbetat på ett register över stadens mantalsuppgifter från 1800-talet, sökbart via arkivets hemsida. Registret är sökbart på namn, titel, stadsdel och sidhänvisning. Förutom en sidhänvisning till de inbundna uppgifterna finns det för vissa årtal (1835, 1845, 1860 & 1870) länkar till inskannade uppgifter. Endast för

²⁶ Broady (2002). s. 381.

²⁷ "Om mantalsuppgifter och mantalslängder" (<http://www.ssa.stockholm.se/sv/Anvand-arkiven/Sokvagar/Register-till-mantalsbocker/Om-mantalskrivningen>). Mantalsuppgifterna är bevarade fr o m 1835, äldre uppgifter i registret bör bygga på mantalslängden. För mer information om skatten och mantalsuppgifter, se Lext (1979).

²⁸ Grip (1981), s. 7.

dessa fyra år har det varit möjligt att kontrollera hur väl registret speglar informationen i de verkliga uppgifterna. I allmänhet stämmer det väl överens, d v s den som kallat sig språkmästare i uppgiften kallas det också i registret. Det som saknas är den ”överflödiga” informationen, t ex ”*inhämtar kunskaper vid växelundervisningssällskapets normalskola*”²⁹ eller ”*har lånbibliotek*”³⁰. För en grundligare undersökning bör naturligtvis alla originaluppgifter kontrolleras. Trots eventuella brister måste man se registret som en tillgång. Alternativet vore att manuellt gå igenom de inbundna uppgifterna, ett par tusen per stadsdel och år. Enbart de fyra inskannade åren innebär omkring 184000 bilder. Eftersom ett huvudsyfte med mitt avhandlingsprojekt är att komplettera tidigare forskning med en undersökning av den privata språkundervisningen utgör detta register ett mycket starkt skäl att välja just Stockholm som undersökningsområde.

För denna sonderande undersökning har jag gjort två sorters sökningar i registret. Dels har jag sökt alla titlar med ordet ”språk”, d v s identifierat alla de personer som kallat sig ”språkmästare”, ”lärarinna i franska språket” m.m. Den studerade gruppen förenas alltså genom att de vid åtminstone ett tillfälle valt att kalla sig t ex språklärare, ett intressant faktum med tanke på att dessa personer ofta tycks ha varit verksamma på flera områden, ibland samtidigt. Dels har dessa personer sedan följts individuellt genom åren, före och efter sin språkläraryrkeperiod. Sammanlagt rör det sig om lite drygt 200 individer under perioden 1820, 1830-83. Vid periodens början rör det sig om knappt 10 individer per år, för att sedan öka till strax under trettio per år omkring 1848. Efter en viss nergång ligger antalet någorlunda stadigt kring tjugo per år efter 1860, möjligen med en viss ökande tendens i slutet av perioden. Antalet lärare växlar dock relativt kraftigt mellan angränsande år.

Språkmästare eller språklärare?

Eftersom den undersökta gruppen definierats genom den titel de använt, framstår det som naturligt att börja diskussionen i just dessa titlar eller yrkesuppgifter. Sökningen på ”språk” resulterar i en rad olika benämningar. De vanligaste är språkmästare, språklärare (ibland med bestämningar ”fransk”, ”tysk” eller ”engelsk”) eller språklärarinna. En inte helt obetydlig grupp är språkmästar-/språkläraryrkes kvinnor och -döttrar, vilken dock faller utanför undersökningen. De olika benämningarna, d v s främst språkmästare och språklärare, tycks inte helt slumpvist använda, utan visar en viss intressant systematik.

²⁹ Mantalsuppgift 1835, O Fornander.

³⁰ Mantalsuppgift 1845, C M Spanier.

Den tydligaste trenden är hur beteckningen ”språkmästare” försvinner. Från att ha varit den dominerande titeln under 1820 och tidigt 1830-tal, blir den allt ovanligare. På 1840-talet förekommer enstaka exempel och sedan ett isolerat fall så sent som 1874. Det verkar också som att utländska lärare oftare använder beteckningen ”språkmästare” än de infödda svenskarna. Orsakerna till denna förändring är osäker, men det finns en intressant parallell i hur beteckningen ”skolmästare” under 1800-talet trängs tillbaka till förmån för ”skollärare”.³¹ En undersökning av de olika lärarnas verksamhet skulle kanske visa om skiftet från språkmästare till språklärare speglar en förändrad inriktning i undervisningen, t ex från muntlig färdighet till fokus på formella aspekter.

Till skillnad från språklärarna-språkmästarna finns det ingen koppling mellan språklärarinnorna och språkmästarinnorna. Ordet ”språkmästarinna” förekommer, men då i betydelsen språkmästarhustru.³² Tidsmässigt dyker språklärarinnorna också upp när språkmästarna i stort sett försvunnit. Ett viktigt faktum är också att de upptagna titlarna språkmästare, -lärare och -lärarinna tycks förbehållna de privata lärarna samt vissa speciella skolor som Karlberg och Hillska skolan, medan de övriga offentliga läroverkens och gymnasiets språklärare kallar sig lektor.

Språklärarnas bakgrund

I mantalsuppgifterna finns nästan alltid information om födelsedatum och, i många fall, födelseort. Förutom den uppenbara variabeln ”ålder” ger detta också en möjlighet att identifiera fadern och språklärarens sociala bakgrund. Om språkläraren själv haft barn kan deras födelseuppgifter visa hur läraren flyttat runt i landet. Detta kräver dock ytterligare material.

En intressant dimension kan vara om språklärarna är infödda svenskar eller invandrade utlänningar. I materialet märks detta genom födelseorten eller anteckningar om utländskt medborgarskap. I materialet finns invandrare främst från Tyskland, Frankrike och dagens Polen. De engelska invandrarna är en relativt liten grupp och bland språklärarinnorna finns några individer från Schweiz. Även om skillnaden mellan svenskar och invandrade är intressant finns en stor grupp, andra generationens invandrare, som inte lika lätt kan inordnas i denna uppdelning. Språklärarnas ursprung är också knutet till deras religion, något som åtminstone under andra halvan av perioden alltid antecknats. Den tydliga trenden är att

³¹ Broady (1999), s. 80f.

³² T ex mantalsuppgift 1830, L Jouvin.

fransmännen ofta är katoliker medan tyskarna är judar. Om den främmande kulturen ofta setts som ett mål för språkstudierna, kan den främmande religionen kanske ses som en oönskad bieffekt. I ett par fall, t ex den konverterade språklärarinnan A Lundeberg, finns det också uppgifter från andra källor som tyder på en missionerande verksamhet. En hypotes för en fortsatt undersökning om den privata språkundervisningen vore att infödda språklärare betraktades som en fördel, åtminstone inom vissa delar eller typer av språkundervisning. Den utländska bakgrunden skulle då kunna ses som en resurs som läraren kunde omsätta inom verksamheten. Detta måste dock studeras i andra källor.

Språklärarnas verksamhet

För ett fåtal individer framstår språkundervisningen som en huvudsaklig sysselsättning under längre tid, i ett par fall under nästan 40 år. De allra flesta kallar sig språklärare under betydligt kortare perioder och det är inte alls ovanligt med språklärare som dyker upp ett enstaka år för att sedan försvinna. Av de ca 150 identifierade språkmästarna/språklärarna tycks omkring en tredjedel bara varit verksamma ett år.³³ Genom att följa språklärarna över tid blir det möjligt att placera språkundervisningen som ett moment i de enskilda livsloppen. Sammantaget kan man sedan fastställa en idealtypisk språklärare, eller åtminstone några viktigare grupper av språklärare som ett led i analysen av den privata språkundervisningen.

De personer som flyttat till Stockholm för att undervisa finns ofta registrerade som ”resande språklärare” första året. Troligen handlar det om en markering att de fortfarande inte är folkbokförda i staden. Året därpå har de i de flesta fall bosatt sig i staden eller, om affärens gått sämre, flyttat vidare. Om den ekonomiska sidan av verksamheten, eller för den delen undervisningens innehåll, finns i regel ingen information i mantalsuppgiften. Av de inskannade uppgifterna framgår ändå att vissa kommentarer smugit sig in. T ex kommenterade språk- och skrivläraren Heymanson 1835 att ”inkomsten häraf är för närvarande obestämd”.³⁴

För de allra flesta var språkundervisning alltså en sysselsättning under en begränsad period i livet. För de som tidigare eller senare bott i Stockholm kan man följa karriärer på andra områden och språkundervisningen framstår som ett steg i karriären. Flera språklärare hade t ex tidigare varit bokhållare och en del gick sedan vidare till att bli grosshandlare. Intressant nog finns också motsatta exempel där före detta grosshandlare undervisade i språk för att

³³ Här ingår inte de som var verksamma under 1830 eller 1883, vars verksamhet kan sträcka sig utanför den undersökta perioden.

³⁴ Mantalsuppgift 1835, S E Heymanson.

sedan lämna landet. Ett exempel på en nedåtgående karriär är kanske också språkläraren M Jones, ursprungligen kemist, sedan språklärare och slutligen intagen på Danvikens hospital.

Även om mantalsuppgifterna inte tillåter en total kartläggning av alla individer, t ex dem som flyttat från staden, kan man ändå identifiera vissa större grupper bland språklärarna som visar att språklärarna inte var någon homogen kår. En grupp är de man kan kalla *professionella* språklärare. Dessa kännetecknas framförallt av sin långa språkundervisning och kan sällan knytas till verksamhet på andra områden. Sett till antalet individer verkar gruppen relativt liten och den rymmer både utlänningar och infödda. Det är ofta dessa lärare som under åtminstone en tid är engagerade vid speciella skolor som t ex den Hillska skolan i Barnängen. Går man till andra källor ser man att det ofta är lärare i denna grupp som skrivit läroböcker i språk. Ett exempel på dessa är C M Spanier som vid sin död 1860 drivit sin skola i minst 30 år. På L J Hiertas initiativ fick änkan en statlig pension, trots att mannen inte varit offentligt anställd.

Ytterligare en viktig grupp är personer knutna till *handeln*. Hit räknar jag alla som före eller efter sin språklärarperiod varit verksamma som bokhållare, agenter eller handelsmän av olika slag. Sett till antalet individer är denna grupp den viktigaste. Troligen avslöjar detta faktum också något centralt för den privata undervisningen: inriktningen på en praktisk undervisning för blivande handelsmän. Här kan undersökningen om språklärarnas övriga verksamhet förstärka eller bekräfta den bild som också antyds i debatten om språken, i annonser och i läroböckernas innehåll. Att den privata språkundervisningen handlat om t ex affärskorrespondens stämmer väl överens med argumentationen kring språkundervisningens införande i skolorna. Samtidigt väcks nya frågor. Om de blivande köpmän man velat locka till skolorna fortsatte att gå till privata lärare, vilka gick då till skolornas undervisning? Fanns det skillnader mellan den privata och offentliga undervisningen, där den senare framstod som mindre relevant för handelseleverna? Ett exempel ur denna grupp är O E Leffler, i början av 1840-talet handelsbokhållare, därefter språklärare och från 1850-talets mitt handelsresande, grosshandlare och stadsmäklare.

En tredje grupp privata språklärare är de som på olika sätt hör till *kulturens* område. Med kultur menar jag här t ex skådespelare, musiker och sångare. Återigen rör det sig delvis om invandrade utlänningar, men även svenskar eller barn till utlänningar. Tänjer man på begreppet kultur skulle man kanske även kunna räkna boktryckare, forskare, traktörer hit. Om även en frisör kan kallas kulturarbetare är väl mer tveksamt. Den f d skådespelaren vid

Djurgårdsteatern O N Tillgren är ett exempel ur denna grupp. Han är dessutom en av de få som bevisligen undervisat i italienska. Förutom de tre beskrivna grupperna måste man också nämna ett antal före detta militärer, såväl svenskar som invandrare.

1849 publicerade den relativt etablerade språkläraren J P Müller en ironisk insändare i Post och Inrikes Tidningar om Stockholms språkmästare, deras tvivelaktiga karaktär och obefintliga meriter. Han menar att den lataste tiggare lätt kunde göras till framgångsrik språkmästare och sammanfattar insändaren med ”han duger för Stockholm”. Den privata undervisningen verkar kännetecknas av en svag avgränsning och låga trösklar in i verksamheten. Kanske kan man se språkundervisningen som en alltid närvarande möjlighet eller utväg för vissa personer. En uppgift för kommande studier blir att identifiera vilka tillgångar som ändå fordras för att lyckas med eller överhuvudtaget försöka sig på språkläraryrket.

Relationer mellan språklärare

I Konrad Schröders inventering av språklärare på tyskt område förklaras i förordet att lärarnas familjeförhållanden endast upptas i den mån de ”bevisligen påverkat deras yrkesmässiga livsbana”.³⁵ Hur detta samband skulle se ut preciseras tyvärr inte. En uppenbar aspekt är frågan om utländskt ursprung som berörts ovan. Mantalsuppgifterna, vars egentliga syfte var att redovisa hushållets eller familjens medlemmar, måste ändå kunna avslöja ytterligare familjeband mellan språklärarna. Här blir resonemanget begränsat av att familjemedlemmar bara nämns i de fyra inskannade årgångarna och inte för alla registrerade språklärare.

Även med den begränsningen är det möjligt att se band mellan flera av lärarna. T ex var den fränskilda kryddkramhandlarhustrun R M Lagerwall, som från 1854 undervisade i språk, dotter till språkmästaren Louis Jouvin. Relationerna kunde också vara andra än familjeband, t ex fanns språklärarinnan A M Gylling tidigare i pension hos språkläraren J I Elfving. Ibland kanske man t o m kan tala om små dynastier, som i fallet Paban där både fadern och två söner arbetade som språkmästare/språklärare. Exemplet Louis Paban d.y. och många andra barn till invandrade visar också hur svårt det är att dela in språklärarna i antingen utlänningar eller svenskar, om man skulle vilja undersöka en sådan skillnad.³⁶

³⁵ Schröder (1987), s. XXI.

³⁶ I en kommentar till Pabans läsebok kallas han också ”halffransman”. Nyblom (1908), s. 183.

Språklärarna i staden

Den första uppgiften som anges i mantalsuppgifterna är familjens adress, t ex ”St Nicolai Församlings Johannes Gränd Quarteret Glauchus f.d. huset N° 5, nu mera N° 2”. Det är i adressordning uppgifterna bundits i volymerna och förts in i mantalslängderna. Ofta finns i husägarens uppgift en lista på hans hyresgäster, sedan följer dessas egna uppgifter. Skulle man intressera sig för lärarnas privatekonomi vore det alltså möjligt att kartlägga vilka som ägde sin bostad och vilka som hyrde och ibland också hur stor bostaden var.

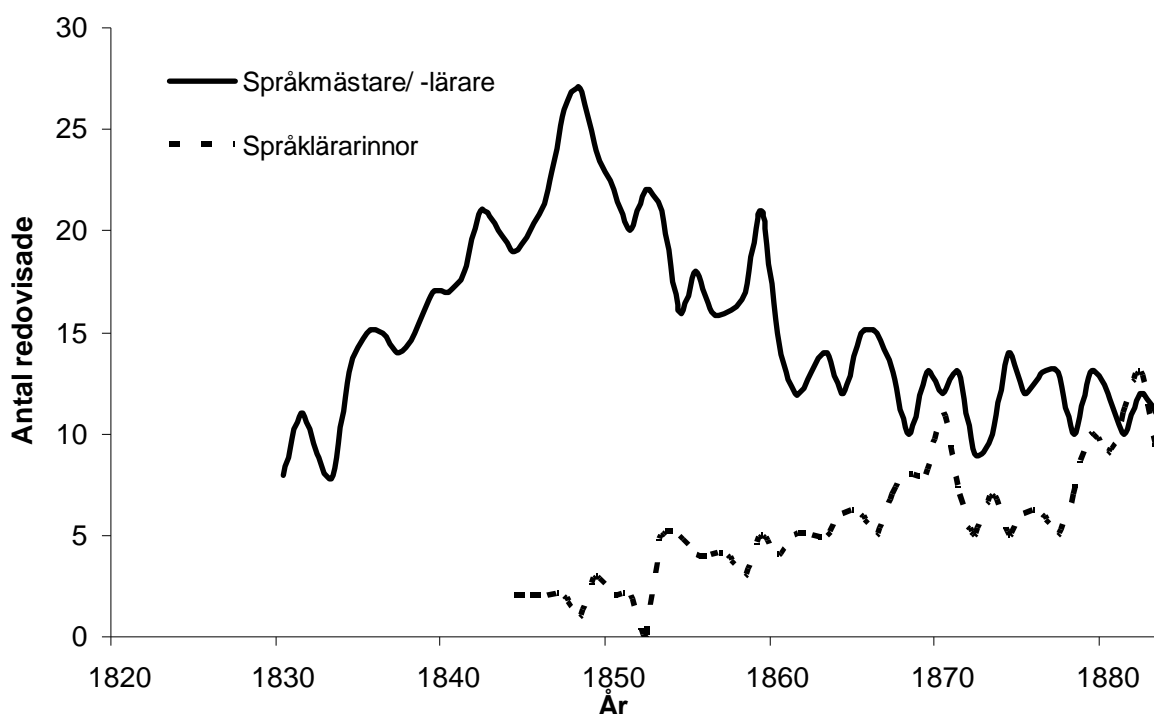
Här har jag istället undersökt var i staden språklärarna bodde. Detta är möjligt genom att stadsdel anges i det digitala registret och exakt adress i de inskannade originaluppgifterna (1835, 1845, 1860, 1870). Resultatet visar ett intressant mönster över var i staden en språkmästare kunde tänkas bo under perioden. Under 1820- och 30-talet återfinns de flesta i stadens centrala delar, Gamla stan och i vissa fall längs Hornsgatan på Söder. Centrum för verksamheten verkar ligga vid Köpmangatan/kvarteret Cepheus vid Stortorget där det under lång tid finns en stabil närvaro av språklärare. Under de följande åren sprider sig språklärarna över staden, till Klara, Jakob och Ladugårdsland, men även längre bort på Söder. Centrum är dock fortfarande Köpmangatan. Spridningen sammanfaller naturligtvis med stadens tillväxt, men också med det ökande antalet språklärare. När antalet språklärare sedan minskar till en något lägre nivå, omkring 1860, koncentreras de också till en mindre del av staden. Men det är inte det gamla centrumet kring Gamla stan, utan istället Klarakvarteren och området kring Hötorget. 1870 finns ingen språklärare eller språklärlarinna kvar på Söder. De språklärare som finns kvar i Gamla stan bor, intressant nog, båda vid Köpmangatan.

Man kan resonera kring orsakerna till denna spridning och senare koncentration. Naturligtvis inverkar stadens tillväxt och språklärarnas antal. Möjligen kan industrialiseringen förklara varför språklärarna försvinner från Söder och egentligen aldrig dyker upp på Kungsholmen. Varför de mot slutet koncentreras till en viss del av norra staden är mer komplicerat att motivera, men i samma område inrättades under samma tid flera nya skolor, t ex Nya Elementarskolan. Möjligen blir en undersökning av lärarnas adresser också meningsfull när den relateras till en undersökning av elevgruppen.

Språklärlarinnorna

Mycket av det som presenterats ovan gäller även för de kvinnliga språklärarna, t ex vad gäller adresserna. På många sätt skiljer de sig ändå från de manliga kollegorna, och det kan vara intressant att titta på dessa skillnader. Den mest uppenbara skillnaden är att språklärlarinnorna

inte syns förrän i mitten av 1840-talet, vilket möjligen kan förklaras med den ändrade lagstiftningen om kvinnlig näringsfrihet 1846. Före reformen tvingades den första språklärarinnan få sin mantalsuppgift påskrivet av en manlig granne som gick i borgen för hennes skatt.³⁷ Efter reformen ökar antalet språklärarinnor till omkring tio per år vid periodens slut.³⁸ Här kan man alltså nyansera den stabila bild av språklärarnas antal som gavs ovan. I själva verket är det en ökning av antalet språklärarinnor som döljer ett sjunkande antal manliga språklärare och rent av ger en viss ökande tendens av det totala antalet mot periodens sista år. Utvecklingen redovisas i nedanstående diagram, som också visar de stora variationerna mellan angränsande år.

Anm. För 1820 och 1830 redovisas samma antal språklärare/språkmästare (n=8). För mellanliggande år saknas uppgifter.

Ytterligare en aspekt som skiljer språklärarinnorna från språklärarna är att det är svårt att knyta dem till andra sfärer, till arbeten före och efter språkundervisningen. Endast i ett fall, M de Ron, kan man vara någorlunda säker på en ”professionell” språklärarinna, d v s en som likt

³⁷ Mantalsuppgift 1845, A S Strandberg.

³⁸ En liknande och samtidig utveckling har konstaterats för informatorer och guvernanter, nämligen att de förra minskade och de senare ökade i antal under 1800-talet. von Platen (1994), s. 38.

språklärarna ovan använder titeln under en längre tid.³⁹ Ibland finns de tidigare och senare med beteckningar som ”sömmerska” eller ”mamsell”, vilket inte utesluter att de också undervisade. Språklärarynnorna är också alltid ogifta. I flera fall handlar det om änkor eller fränskilda kvinnor. I de fall det varit möjligt att dra slutsatser om männen eller fäderna kan de ofta kopplas till samma verksamheter som nämnts ovan: artister, handel och språkundervisning. I många fall handlar det om döttrar till invandrade som försörjer sig på språkundervisning. I ett par fall är det döttrar till språklärare.

Sammanfattning

Syftet med denna korta undersökning är endast att visa ett material som ger en möjlighet att studera de privata språklärarna under 1800-talet. Materialet erbjuder en möjlighet att identifiera och åtminstone delvis beskriva en grupp och en verksamhet som annars är svårfångad och relativt förbisedd i tidigare forskning.

Sammanfattningsvis kan man iaktta ett antal trender inom gruppen under perioden. En förändring är att benämningen ”språkmästare” ersätts av ”språklärare”. Ett stabilt drag under perioden är att språkundervisningen för de flesta är en kortlivad verksamhet, något man gör under något eller några år. För de manliga lärarna märks en ökning i antal fram till slutet av 1840-talet, vilken följs av en minskning. Samtidigt med minskningen sker en geografisk koncentration av språklärarna till Norrmalm. En slutsats man kan dra om privat språkundervisning utifrån de verksamma lärarna är att det i stor utsträckning handlade om en utbildning för blivande handelsmän. Detta märks t ex genom att vissa kallar sig lärare i språk och bokhålleri, men även mer indirekt genom att många lärare antingen varit eller blev bokhållare, grosshandlare eller liknande.

De kvinnliga språklärarynnorna visar ett helt annat mönster än de manliga kollegorna, t ex genom att öka i antal från 1840-talet. Eftersom lärarynnornas liv inte kan följas genom andra yrkesverksamheter, är det svårt att dra några slutsatser om undervisningens inriktning. Kanske var den språkundervisningen för kvinnor inte heller så specialiserad som männens. En grundläggande skillnad mellan verksamheterna borde också vara att den kvinnliga inte konkurrerar mot en offentlig undervisning.

Även om mantalsuppgifterna ger vissa utgångspunkter för en prosopografisk eller kollektivbiografisk studie av språklärarna krävs kompletterande material för att närmare

³⁹ Möjligen gäller det ytterligare någon, som kallar sig ”privatlärarinna” och bara något enstaka år ”språklärarynna”.

studera den privata undervisningens innehåll och plats i ett rum av språkutbildning. Många frågor som uppkommer när man betraktar gruppen språklärare, t ex skiftet språkmästare/språklärare, betydelsen av att vara infödd lärare och kanske också den geografiska placeringen i staden, borde ställas mot en undersökning av undervisningens form, innehåll och inriktning. Här krävs en undersökning av kvalitativa källor som tidningsannonser och programskrifter från de privata lärarna. Vissa iakttagelser, t ex inriktningen mot handeln, väcker också frågor om eleverna. Vilka tog egentligen lektioner hos privata lärare och vilka fick kunskaperna genom skolan. Troligen är dessa elever ännu svårare att identifiera än deras lärare.

De offentliga språklärarna

Här ska bara ges två kortfattade presentationer av material som jag redan börjat studera, vad materialet innehåller samt några preliminära iakttagelser som kan göras i materialet.

Lektorstillsättning 1842

En av anledningarna som nämnts för att undersöka just Stockholms språkundervisning var inrättandet av en särskild skoldirektion. Förhoppningsvis kan en särskild institution innebära en bättre materialsituation. De undersökningar som hittills gjorts stöder också den förhoppningen. Ett intressant exempel på hur givande direktionens arkiv är finns i tillsättningen av den första lektorn i moderna språk vid stadens gymnasium 1842. Direktionen hade två huvudkandidater att välja mellan vilka företrädde två olika inriktningar. Å ena sidan en akademiskt meriterad prästman med (troligen) begränsad praktisk språkkunskap, å andra sidan en ”praktiker” med undervisningserfarenhet men utan akademiska examina. När ledamöterna sedan röstade innehåller protokollet vars och ens motivering till varför den ena är lämpligare utifrån deras uppfattning om vad en offentlig språkundervisning borde vara. Den förbigångna kandidaten, praktikern Elfving, överklagade senare tillsättningen till ecklesiastikdepartementet. I deras arkiv finns därför ytterligare inlagor och förklaringar av direktionen och båda kandidaterna. I departementets arkiv finns akter om liknande fall både i Stockholm och i andra städer.

I Elfving's inlagor återkommer några centrala teser, t ex är det tydligt att uttal, hörförståelse och förmågan att kommunicera med infödda är de viktigaste målen för honom. Han menar att skolans lärare måste ha tillräcklig praktisk kompetens för att eleverna inte ska tvingas komplettera språkstudierna med privat undervisning, något som inte var ovanligt. Han tar

också avstånd från att överföra latinsk grammatik på de moderna språken. Elfving förespråkar också en specialiserad språkläraruppgift med särskilda utbildningsvägar och underkänner meriter i andra ämnen för tjänsten. Hans främsta merit är hans långa undervisningserfarenhet inom just moderna språk. Elfving's medtävlare Frykstedt framhåller istället sina akademiska betyg som främsta merit, även om de inte är betyg i några moderna språk. Hans privata studier i moderna språk, i Stockholm och utomlands, verkar bedrivits senare, troligen när han redan anställts som språklärare vid gymnasiet. Frykstedt företräder en mer generell syn på läraren där det specifika ämnet är mindre viktigt.

I omröstningen får Frykstedt alla röster utom en, som föredrar Elfving. Motiveringarna utgår från undervisningens organisation. Genom att språklärartjänsten uppgraderats till ett lektorat med högre lön och förmåner som övriga lärare ska innehavaren uppfylla två krav, dels språkkunskaper, dels samma generella bildning som övriga lärare. När båda lärarna får samma omdöme om praktisk språkkunskap (enligt Elfving på låga krav) hänvisar ledamöterna till formella bevis på klassisk bildning. D v s akademisk examen, oavsett innehållet. Synen på undervisningen präglas av tanken om formalbildning och det har konstaterats att den formaliserade undervisningen i moderna språk var ett arv från latinundervisningen. Ett intressant uttalande i sammanhanget gjordes av direktions ordförande som menar att lektoratet inte var någon "blott och bar Språkmästarebefattning". Kanske kan man se formaliseringen både som en imitation av andra ämnen och en distansering från de praktiska, traditionella undervisningen. Man kan också notera att "språkmästare" här användes nedsättande vid ungefär samma tid som språkmästarna själva slutade använda titeln.

Språklärarnas studieresor

Sedan de moderna språken uppförts på skolornas läroplaner uppstod snart en debatt om deras utbildning. Problemet bestod delvis av att någon formell undervisning i språken inte fanns vid universiteten på samma sätt som för övriga lärartjänster. Delvis handlade problemet också om att de lärare som fanns inte hade tillräcklig praktisk kompetens, åtminstone enligt de som förespråkade en praktisk undervisning. Den privata undervisningen av inflyttade utlänningar utnyttjades inte bara av skolornas elever, utan även av lärarna. I några av de förslag till lärarutbildning/-fortbildning som framfördes står alltså den lärarnas muntliga kompetens i centrum. Elfving som redan nämnts propagerade i olika sammanhang för en Normal-Anstalt för levande språk. I anstalten skulle blivande språklärare utbildas av infödda lärare och vid en angränsande skola skulle undervisningsmetoderna utvecklas. Även om anstalten inte

inrättades är den intressant som exempel på något nytt jämfört med den traditionella prästenläraren. Ytterligare ett förslag framfördes 1865 för att stärka språklärarnas uttal. Inte minst genom att utsättas för elevernas uttal riskerade lärarnas att förslappas. Förslaget utnyttjade den nya järnvägen och innebar att infödda statligt anställda lärarutbildare skulle resa mellan olika centralstationer. När de befann sig t ex i Stockholm kunde traktens språklärare samlas för att vidareutbildas och, framförallt, tala sina språk.

Ett förslag som faktiskt genomfördes gällde statliga bidrag för studieresor för läroverkslärarna. Utlandsresan sågs sedan länge som den optimala studiemetoden. För de som ivrade för en mer praktisk språkundervisning var tanken tydlig: bara i språkens hemländer används språket i olika situationer och dessutom med ett modernt uttal. Samtidigt framhölls att den stora privata resekostnaden gjorde utlandsresor omöjliga för många blivande språklärare. För en sentida forskare är de privata studieresorna svåra att studera eftersom de inte lämnat några tydliga material om hur vanliga de var, vad de innehöll o.s.v. Situationen för de svenska språklärarna (och för sentida forskare) förändras drastiskt genom införandet av särskilda statliga resestipendier för språklärare 1875. Resestipendier hade visserligen funnits tidigare, men då inte vikta för språklärare. I Kungl Maj:ts proposition nämns det formella argumentet om språken som medel för lärjungarnas intellektuella utveckling nästan i förbigående. I övrigt är propositionen ett totalt bekännande av den praktiska färdighetens betydelse. Utlandsresorna skulle ge lärarna ”färdighet och säkerhet i [språkets] praktiska användning” och språkundervisningen en ”större praktisk betydelse och användbarhet”. Man påpekar också att endast en mindre del av språklärarna kunnat studera språken i sin rätta miljö, trots att utlandsvistelser var det enda sättet att uppnå ”ett godt och säkert uttal”. Beskrivningen är ett överraskande tidigt uttryck för en reformrörelse som annars brukar räknas från Viëtor och Quousque Tandem på 1880-talet. Med tanke på detta tydliga syfte och ställningstagande för en praktisk undervisning blir det intressant att undersöka vad utlandsresorna faktiskt innebar, vilka mål lärarna själva hade med sin resa, vart de reste o.s.v. En sådan undersökning blir också möjlig på ett annat sätt än tidigare genom reseberättelser, men framförallt genom de inlämnade ansökningarna och reseplanerna.⁴⁰

Av planer och berättelser framgår också att lärarna använde resorna för att förbättra sitt uttal. Ett återkommande ord är ”prononciationen” som framhålls som mycket viktig i undervisningen, särskilt i nybörjarundervisningen. Oftast planeras en resa genom Tyskland till

⁴⁰ Ansökningar om resestipendier finns i ecklesiastikdepartementets konseljakter. Även reseberättelserna finns i departementets arkiv, men även tryckta i läroverkens årsberättelser och som särtryck.

Paris, som är det vanligaste målet för resan. Lärare som tidigare varit utomlands söker sig till de länder eller språkområden de inte tidigare besökt. Relativt få nämner England, vilket möjligen beror på att detta språk fortfarande var det tredje språket i läroverken. Förutom huvudstäderna (Paris, Berlin, London och i något fall Wien) nämns områden där språket är särskilt rent och prononciationen god, för franska t ex i Genève. Att det förbättrade uttalet ska utvecklas genom vardagligt umgänge med befolkningen är troligen så självklart att det inte behöver nämnas. I enstaka ansökningar specificeras dock situationer, t ex ”besök å goda teatrar”. Många lärare nämner också att de ska söka privat undervisning i språket av skickliga enskilda lärare i städerna. De enskilda lärarnas sökande efter rena dialekter och goda teatrar visar väl också att det inte är något genomsnittsspråk som eftersträvas utan något mer exklusivt.

Ett ytterligare mål med resorna, som inte nämnts i propositionen, var metodikstudier. De allra flesta som överhuvudtaget utvecklar sina resplaner nämner studiebesök vid undervisning i främmande språk i tyska, franska och engelska skolor. T ex kunde man på resan till Paris studera undervisningen i engelska i Köln och Heidelberg. I regel vill man studera metodiken vid något ”framstående läroverk”. I något fall nämns särskilt språkundervisningen för kvinnliga elever. Skildringar av sådana pedagogiska förhållanden var inte ovanliga i de svenska läroverkens årsredogörelser även före de statliga språklärarytendierna. Förutom det metodiska upplägget vid olika läroverk intresserade man sig särskilt för andra länders utbildning av språklärare. Lektorn R Darin publicerade t ex reseberättelser om språkundervisning i Berlin, Danmark och Norge samt språklärarytendierna i Frankrike och Tyskland. Ett tredje motiv i resplanerna saknade helt stöd i propositionen. Det gällde akademiska studier i lingvistik, framförallt i Paris. Fransmannen Gaston Paris var troligen tidens främste lingvist och hade särskilt starka band till den svenska lingvistik. De föreläsningar som lärarna intresserade sig för gällde fornfranska och övrig fransk språkhistoria. Dessa aspekter av språkvetenskapen brukar ses som centrala för den formella snarare än den praktiska/direkta undervisningen. Sammanfattningsvis verkar det alltså som om lärarnas syften med resorna var mer varierat än den tydliga strävan efter praktisk språkfärdighet som uttrycks i propositionen 1875.

Sammanfattning

För de privata språklärarna verkade det rimligt att tala om en låg tröskel in i verksamheten. Med detta menar jag att en ganska stor och heterogen grupp av människor verkar haft det som krävdes för att åtminstone försöka sig på att undervisa. För de offentliga lärarna är situationen

en annan. Här tycks det tidigt funnits en tydlig uppfattning, t ex från skoldirektionens sida, om vad som krävdes för att träda in i rummet som lärare. Exakt vad det innebar att ”duga för Stockholm”, både som privat och offentlig lärare, och hur detta eventuellt förändrades över tid blir något att analysera i mitt arbete. *Meritering* framstår som ett nyckelbegrepp där skillnader mellan olika lärare eller utbildningsformer kan framgå. Materialmässigt är anställningstillfället intressant, eftersom meriteringen då aktualiseras. För privata lärare kan relevanta meriter troligen vara sådana som tas med i tidningsannonser för språkundervisning. En ytterligare skillnad mellan privat och offentligt verkar vara ”öppenheten”. Steget fram och tillbaka mellan privat undervisning och t ex handel verkar varit kort och språklärare som yrke under längre tid verkar varit ovanligt. För de offentliga lärarna finns i stället en tendens till specialisering, kanske t o m mer professionaliserat än de klassiska lärarna där gränsen mellan lärare och präst varit oklar. Med ökade möjligheter till och krav på utbildning borde denna specialisering ökat.

Utifrån dessa kortfattade empiriska exempel kan man även göra några kommentarer till Laytons modell för skolämnens utveckling. Redan i det första stadiet, där lärarna enligt Layton är pionjärer som drivs av ämnets praktiska nytta, märks problemen. Skolämnet införs inte i ett tomrum utan *innanför* institutionens (skolans) ramar finns redan former för och uppfattningar om vad ett skolämne är. Exemplet om lektorstillsättningen visar tvärtom att skolan medvetet håller de privata praktiska pionjärerna *utanför* skolan. Att moderna språk saknas som akademiskt ämne hindrar inte att lärarna är akademiskt meriterade, eftersom skolledningen inte begränsas av några disciplinränsar. Laytons fokus på ämnets akademisering verkar ändå relevant, men redan i en inledande fas. Även i en senare fas märks kopplingen till akademien under lärarnas studieresor, nu till den egna disciplinen lingvistik. Förhållandet till universitetsämnet kan säkert analyseras på flera nivåer, t ex lingvistikens utveckling, skolämnenas utveckling och lärarnas utbildning och professionalisering. Som Laytons modell indikerar framstår också frågan om språkläroinbildning som aktuell under perioden och relevant att studera.

Litteratur

- Aalto, Pentti (1987), *Modern Language Studies in Finland 1828-1918. The History of Learning and Science in Finland 1828-1918*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Aldrich, Richard (2004), *Public or Private Education? Lessons from History*. London: Woburn Press.
- Bratt, Ingar (1974), "Striden om språkmästartjänsten vid Lunds universitet år 1703" i *Vetenskaps societetens i Lund Årsbok 1974*. Lund: Vetenskaps societeten i Lund.
- Bratt, Ingar (1977a), *Engelskundervisningens framväxt i Sverige. Tiden före 1850*. Stockholm: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Bratt, Ingar (1977b), *Bidrag till språkmetodikens historia*, Pedagogiska rapporter 12. Lund: Pedagogiska institutionen.
- Bratt, Ingar (1984), *Engelskundervisningens villkor i Sverige 1850-1905*. Stockholm-Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Broady, Donald (1999), "Skolmästarkonst och vetenskap" i *Artes* nr 1.
- Broady, Donald (2002), "French prosopography. Definition and suggested readings" i *Poetics* 30.
- Cabau-Lampa, Béatrice (1998), *L'Enseignement des Langues-Cultures en Suède: un enjeu multidimensionnel*, Villeneuve D'Ascq: Presses Universitaires de Septentrion, Université de Lille.
- Cabau-Lampa, Béatrice (2004), "Le tournoi des langues: L'enseignement des langues étrangères dans le système scolaire suédois, 1807-2003" i *Revue d'histoire de l'éducation*, 16(2):2004.
- Fevrell, Walter (1909), "Bidrag till de moderna främmande språkens metodik: med särskild hänsyn till de svenska läroverken jämte en inledande historik över språkundervisningens utveckling" i *Uppsala universitets årsskrift 1909*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Frängsmyr, Carl (2007), *Språkämnena vid Uppsala universitet 1852-1916*. Uppsala: Avdelningen för vetenskapshistoria, Uppsala universitet.
- Goodson, Ivor (1993), *School Subjects and Curriculum Change*. Washington DC: The Falmer Press.
- Grigg, G. R. (2005), "'Nurseries of ignorance'? Private adventure and dame schools for the working classes in nineteenth-century Wales" i *History of Education*, 34(3):2005.
- Grip, Ragnar (1981), *Konstförvanter och bokbindare i Stockholm 1850-1914. Studier av härkomst och social rörlighet hos arbetare inom boktryckar- och bokbindaryrkena. En kollektivbiografi*. Stockholm: Stockholms kommun.
- Grunewald, Gottfried (1969), *Språkinläringens villkor i Sverige förr och nu*. Lund: Gleerup.
- Gunnarsson, Elving (1988), *Från Hansa till handelshögskola. Svensk ekonomundervisning fram till 1909*. Uppsala: Uppsala universitet.

- Gut-Sembill, Katrin (2005), ”’Anweisung zur Erlernung der Französischen Sprache’ oder: Wie und warum Französisch auf den Lehrplan der Zürcher Kunstschule kam” i *Sprachen der Bildung – Bildung durch Sprachen im Deutschland des 18. und 19. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Hammar, Elisabeth (1981), *Franskundervisningen i Sverige fram till 1807. Undervisningssituationer och lärare*. Stockholm-Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Henriksson, Sven O. (1960), *Tyskundervisningen i Sverige. Historisk studie med särskild hänsyn till metodiska synpunkter på undervisningen i främmande språk*. Stockholm. (Stencil).
- Hüllen, Werner (2000), ”Ein Plädoyer für das Studium der Geschichte des Fremdsprachenunterrichts” i *Zeitschrift für Fremdsprachenforschung*, 11(1):2000.
- Kaleen, Gustaf (1958), *Huvuddragen av den svenska handelsundervisningens historia fram till år 1830*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Larsson, Esbjörn (2005), *Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning: Kungl. krigsakademin mellan åren 1792 och 1866*. Uppsala: Acta universitatis upsaliensis.
- Larsson, Esbjörn & Ola Winberg (2006), ”Från färdighet till skolämne” i *Fältanteckningar*, red. M. Börjesson et. al. Uppsala: Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi.
- Layton, David (1972), ”Science as general education” i *Trends in Education*, January 1972.
- Layton, David (1973), *Science for the People*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Lext, Gösta (1979), *Mantalskrivningen i Sverige före 1850*. Göteborg: Landsarkivet.
- Malmberg, Per (1986), ”Språkundervisningen i Sverige i ett historiskt perspektiv” i *Dagens språkundervisning och morgondagens*, red. B. Andered & T. Lindblad. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Mustelin, Olof (1948), ”Friedrich Anton Meyer – språkmästare, bokhandlare, kulturarbetare” i *Historisk tidskrift för Finland*, häfte 3-4:1948.
- Nyblom, Carl Rupert (1908), *En sjuttioårings minnen. I. Skolgossetiden 1832-1850*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Parland-von Essen (2005), *Behagets betydelser. Döttrarnas edukation i det sena 1700-talets adelskultur*. Möklinta: Gidlunds förlag.
- von Platen, Magnus (1981), *Privatinformation i skolan: en undervisningshistorisk studie*. Umeå: Umeå universitetsbibliotek.
- von Platen, Magnus (1994), ”Informatorn” i *Utbildningshistoria 1994*, red. E. Hammar et. al. Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Schröder, Konrad (1987-1999), *Biographisches und bibliographisches Lexikon der Fremdsprachenlehrer des deutschsprachigen Raumes, Spätmittelalter bis 1800*. Augsburg: Augsburg I & I-Schriften.

Staaff, Erik (1922), "Moderna språkens ställning i svensk skolundervisning" i
Skolkommisionens betänkande, del 2: Historiska översikter och särskilda utredningar.
Stockholm.

Tornberg, Ulrika (1997), *Språkdidaktik*. Kristianstad: Gleerups.